

Diamant Róbertné

Életrajz

Diamant Róbertné egy újbudai lakótelepi, nagyon szépen, modernül berendezett lakásban lakik, férjével együtt. Szoros kapcsolatban van mindkét gyerekével, különösen a tőlük nem távol lakó lányával és unokáival, akik rendszeresen látogatják őket, és szükség esetén segítenek. Férjével együtt rendszeresen járnak a budaörsi színház előadásaira, olvasnak, élik a nyugdíjas értelmiségiek életét.

Apai nagyanyám anyja [azaz az apai dédanya] egy makói Pulitzer lány volt, aki nagyon korán meghalt, a férje [az apai dédapa] Szabó Lajos. Róla annyit tudok, hogy 1848-ban honvéd volt, Jom Kipurkor is katonáskodott, és a börtön előtt mindössze egyetlen fürt szőlőt evett meg.

A család nem volt igazán vallásos. A[z apai] nagyanyám egyedül szalonnát nem evett, de minden mást igen. Egyik nagyszülőmnél sem vezettek kóser háztartást. Az esküvőket, születéseket, temetéseket a zsidó szokás szerint tartották meg. A bár micvókról csak azt tudom, hogy apámnak volt. Azt hiszem, a zsidóság az önazonosság szempontjából fontos volt. Általában nagyon zárt körben éltek, nagyon jó kapcsolatban voltak a rokonsággal, a családdal, külső barátok nem is igen voltak. A nagymamámnál jöttünk össze gyakran, mert ott egy óriási nagy udvar volt, ahol a sok gyerek szaladgálhatott.

Anyai ágon, ahogy én tudom, már a dédszüleim Szegeden éltek. Anyám nagyszülei és dédszülei gabonakereskedők voltak, és annyit tudok, hogy az Üstökös utcában laktak, de 1872-ben a család elvesztette minden vagyonát.

Anyai nagyapám, Boros János magántisztviselő volt egy fuvarozási cégnél. 1869-ben született, és 1930-ban halt meg. Akkor nagyanyám, mivel kellett valami megélhetés, nyitott egy szatócsboltot, ami az 1940-es évek elejéig létezett. Nagyapámnak polgári iskolai végzettsége volt, mint abban az időben az ilyen beosztásúaknak általában. Szolgálati lakásuk volt, egy háromszoba-konyhás lakás, fürdőszoba azonban nem volt.

A családi legendáriumhoz tartozik, hogy az anyai nagyapám úgy vette el a nagyanyámat, hogy egyszer csak elment Csongrádra lánynézőbe, a következő találkozás már az eljegyzés volt, és a harmadik találkozás már az esküvő [Csongrád – nagyközség státusú település (1920-ban már rendezett tanácsú város) volt Csongrád vm.-ben (járásbíróság, szolgabírói hivatal, közigazgatás), 1891-ben 20 800 lakossal, 1910-ben 25 200, 1920-ban 25 600 lakossal. A 20. század első évtizedeiben polgári iskolája volt. – A szerk.]. Érdekes még, hogy az ígért hozománynak csak a felét kapta meg, amire azt mondták, hogy „tükörrasztalon számolták”. Ez egy ottani szólás-mondás volt az ilyen esetekre.

Az öltözködésüket tekintve teljesen polgári módon öltözködtek. Anyai nagyanyám, amikor a férje és a húga meghalt, akkor fekete ruhában, magas szárú fekete cipőben járt. 1872-ben született, és 1953-ban halt meg, nyolcvan évesen.

Apám nagyszülei a Bácskából jöttek föl, hat fiúval, és mind a hat suszter volt. Apai ágon a leszármazottak meg is tartották a szakmát. Saját üzletük volt, szép nagy. Sok emberrel dolgoztak, de eleinte vásározni jártak. Apai nagyszüleimnek saját házuk volt, ahol később szüleim is laktak, de 1934-ben elköltöztünk onnan, majd 1948-ban visszamentünk, ahol végül a szüleim is meghaltak.

A nagyszülőkről még annyit tudok mondani, hogy anyám nagyanyja Szabó lány volt, és apám anyja ugyancsak Szabó lány. Az érdekessége az volt az egésznek, hogy anyám nagyanyja az apám nagynénje volt, de ez csak távoli rokonságot jelentett, semmi köze nem volt a vérrokonsághoz. Mindenkinek magyar volt az anyanyelve, de tudtak más nyelvet is, vagy németül, vagy jiddisül, de pontosan már nem tudom. Egyik család sem végzett semmiféle mezőgazdasági munkát, legfeljebb a virágoskertet ápolták, de azt se nagyon. Mindkét családban volt háztartási alkalmazott, hol bejárónő, hol cseléd lány.

Nem tudok arról, hogy a nagyszüleim bármilyen politikai szervezetben részt vettek volna.

Mint említettem, elég zárt körben élt a család, mivel magunk is sokan voltunk. A családban több vegyes házasság is volt, tehát a vallási hovatartozásnak sem volt jelentősége.

A szüleimről. Apám 1886-ban született, Szegeden. Iskolai végzettségét tekintve négy polgárija volt. Az elemi zsidó iskolában végezte, a polgárit nem. Az iskola elvégzése után cipésznek tanult ki, majd ezt követően kapott egy ipartestületi ösztöndíjat Drezdába, és ott cipőipari szakiskolába járt. Egy cipőgyárban kezdett dolgozni mintavágóként, majd saját műhelyt hozott létre [A fényképekhez fűzött megjegyzésekből kiderült, hogy miután apja 1922-ben meghalt, az apa üzletét (ahol készítettek is cipőt) ő vette át az öccsével együtt. Majd az öcs halála után (1935) 1937-ben új helyen nyitott műhelyt. – A szerk.]. Először papucsot gyártott, később bécipőket. A deportáláskor természetesen minden odalett, de utána ismét folytatta ezt a tevékenységet. Végül, amikor már fel kellett adnia mindent, mivel a műhelyét államosították [lásd: államosítás Magyarországon], egy cipőboltba ment el dolgozni. Összesen három hónapig volt nyugdíjas, amikor meghalt.

Anyám 1897-ben született Szegeden. Négy elemi végzett zsidó iskolában, utána még két polgári állami iskolában. Kalaposnak tanult, és férjhezmeneteléig kalaposként is dolgozott. Utána már csak otthon volt, de valamennyit besegített apámnak.

Szüleim már nem voltak fiatalok, mikor összeházasodtak. Apám negyvenhét éves, anyám harmincöt éves volt. Egy hitközségi rendezvényen találkoztak, apám egy ismerőse mutatta be őket egymásnak. Szerencsére ez egy jól sikerült házasság volt. Egyébként azért is esküdtek templomban, mert apámnak, akinek ez a második házassága volt, az első házasságában nem volt templomi esküvője, de ekkor már ezt akart. Apám első házasságáról semmit nem tudok.

Az esküvő után az apai nagyszüleim öreg házába költöztek, de amikor már engem vártak, a nagymamám kijelentette, hogy gyereksíráásra nincs szüksége, így aztán Szeged belvárosában béreltek lakást. Ha valamelyik lakás nem tetszett, akkor béreltek egy másikat. De mindig bérlakásban laktunk, és mindig két-három szobában. Az egyik szoba volt a háló, a másik az ebédlő, olyan régi, nagy asztallal. Fürdőszobánk egyik lakásban sem volt. És mindig volt gáz a lakásban.

Így aztán, amikor én később falura kerültem dolgozni, azt hittem, meghalok, mert ott csak sparhelt volt. Ebben az időben nálunk mindig volt háztartási alkalmazott [lásd: cseléd], aki a konyha melletti helyiségben lakott, ő vezette a háztartást, mert a mama az üzletben segített a papának.

Ami a vallás megtartását illeti, különösebben nem voltunk vallásos család. Kóser háztartást sem vezettünk. Templomba csak nagyünnepekkor jártunk, gyertyát is csak akkor gyújtott anyám. Otthon sosem tartottunk szédert. Egyetlen egyszer voltunk a szomszédban családi széderesten. Emlékeim szerint a nagy vallási ünnepekre az volt jellemző, hogy az ünnepekre mindig új ruhát csináltattunk, mindig nagyon szépen terített asztalnál ettünk, nagy vacsora volt. Én egyébként jártam hittanra, még az érettségi évében is. Zsidó elemibe jártam, és sokat tanultam a hittanórán a rabbtól. Azért jártam szívesen hittanórákra, mert a rabbi nagyon művelt és intelligens volt. Schindler Józsefnek hívták [Dr. Schindler József (1918–1964) – rabbi diplomáját 1943-ban szerezte, ugyanabban az évben Kecskemétre került rabbinak. 1950–1962 között Szeged főrabbija volt. – A szerk.]. Nálunk bár mitzvá nem volt Szegeden.

Volt rádiónk és sok könyvünk is, egy nagy könyvszekrény volt tele könyvekkel. Szüleim olvasó emberek voltak, apám autodidakta módon művelődött, anyám meg nagyon sok szépirodalmat olvasott. Helyettem is sokszor elolvasta a kötelező irodalmat, és megcsinálta az olvasónaplót. Úgyhogy ezt a szokást átvettem, a gyerekeimnél és az unokáimnál folytattam.

Társaságnak megmaradt a család, hiszen az igen nagy volt, kielégítette az emberi kapcsolatokat. A nagy család onnan származott, hogy az apai nagyapámnak öt fia volt [Mint korábban említette, apja nagyapjának, vagyis az apai dédapának volt sok fia: korábban hat fiút említett; nagyapjának három lánya és két fia volt. – A szerk.], anyai nagyapámnak egy fia és hat lánya. A fiú az első világháborúban meghalt.

A háború előtt sosem voltunk nyaralni. A háború után sem nagyon, legfeljebb Pestre jöttünk fel néhányszor, ami nekem nagy élmény volt. Mivel idős szülők egyetlen gyereke voltam, sokat meséltek nekem, de leginkább bibliai történeteket, holott nem voltunk igazán vallásosak. Babát gyakran kaptam, mert a szegedi Párizsi Áruházban kilencvennyolc fillérért már lehetett babát kapni. Kezdetben német magánóvodába jártam, később államiba, majd zsidó elemibe. Abban az időben a gyerek élete abból állt, így az enyém is, hogy hazamentem az iskolából, megebédeltem, megcsináltam a leckét, majd ha kellett, segítettem az otthoni munkában. Különórákra nem jártam, csak egy ideig egy diáktól tanultam külön hébert, mert az nehezen ment az iskolában. Tavasszal, nyáron csak kirándulni jártunk, lovas kocsival kimentünk valahova a szabadba, és ott piknikeztünk.

Apám nem volt már katonaköteles korban, így csak 1940-ben volt munkaszolgálatos Szolnok-Abonyban két vagy három hónapig. Aztán hazajött, és 1944-ben együtt kerültünk a gettóba, majd a téglagyárba. Apám egyébként nagyon gyakorlatias ember volt, s mivel az első világháborúban megjárta az orosz fogságot, tudta, hogy hátizsák kell meg pokróc meg csajka és hasonló dolgok, ezért mi fölszerelve indultunk el a deportálásba. A gettóban nem lakásban, hanem az árkádok alatt laktunk. Szegeden a zsinagóga körül volt a gettó, de a temetőben is volt egy pár lakás, a nagymamáék oda kerültek. Áprilisban vége volt az iskolának, utána nem sokkal kellett beköltözni a gettóba, ahol mindössze kábé két hétig voltunk. Mikor már a sárga csillagot föl kellett tenni [lásd: sárga csillag Magyarországon], megtörtént, hogy mentem az utcán, és a nagyfiúk utánam kiabáltak: milyen szép kislány, de kár érte, hogy zsidó! Arra nem emlékszem pontosan, a deportálás mikor kezdődött. Vágó Tibortól, az újságírótól tudom, hogy június tizenharmadikán ment

el az első transzport a téglagyárból, ahová a szegedi és más vidéki gettókból gyűjtötték össze az embereket. Arra viszont határozottan emlékszem, hogy éjszaka mondták meg, hogy kiürítik a gettót. Ez nem bejelentésként hangzott el, hanem szájról szájra terjedt, és a templomba beszállásoltakkal kezdték a kiürítést. Előbb a sportpályára vittek egy csomó embert, aztán áthajtottak mindenkit a téglagyárba, ahol sokáig voltunk [Randolph Braham szerint június 16-án és 17-én számolták föl a szegedi gettót, és szállították az embereket a sportpályára, ill. a téglagyárba. Magára a deportálásra pedig június 25. és 28. között került sor (Randolph L. Braham: A népiirtás politikája. A holokauszt Magyarországon, Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2003). – A szerk.].

Ebben az időben Szegeden kétezer-kétezer-ötszáz zsidó élt, de a téglagyárba körülbelül ötezer zsidót gyűjtöttek össze. A többieket a Szeged környéki falvakból. A téglagyárból kivittek bennünket a Szeged Rókusi pályaudvarra. Mivel apám feltehetően tudta, hogy mi következik, azt mondta nekem, vágassuk le a hajadat, mert tetves lesz az agyonzsúfolt vagonban. Le is vágattuk. A hitközség székházában személyi motozást hajtottak végre, és mindent, ami értékes volt, elvettek tőlünk. Többek között a porcelánfejű babámat is elvették, pedig az egyik rendőr, miután megvizsgálta, mondta, hogy nincs benne semmi. Erre a magyar rendőrparancsnok megjegyezte, hogy „nem lesz neki már arra szüksége”. Borzasztóan el voltam keseredve emiatt.

A háború után, amikor mindenkinek igazolnia kellett, mit tett vagy nem tett a háború alatt, mi elmondtuk, hogy miként viselkedett ez a rendőrparancsnok, és én még külön elmondtam, mit mondott nekem. Ekkor eljött hozzánk a felesége könyörögni, hogy vonjuk vissza a vallomásunkat, de persze erre nem voltunk hajlandók.

Az apámat, aki az első világháborúban tiszthelyettes volt, és akinek nagyon sok vitézségi érme volt, amiket elhozott magával, kevésbé kutatták át. De azért ő sem lett kivételezett. A pénzünket anyám bevarrta apám kalapjába, a téglagyárban még megvolt, de utána vagy leadta, vagy eldobta, mert semmi nem maradt meg, hiszen minden nap volt motozás.

Apám unokatestvérének két-három éves gyerekét elrejtették egy tanyán, de valaki feljelentette, és a gyereket behozták a téglagyárba. Ott aztán üvöltve keresték a hozzátartozóját, végül aztán az anyjával és a nagyanyjával együtt Auschwitzban pusztult el.

A bevagonírozás előtt úgynevezett listák születtek. Nem lehet tudni, ki állította össze és miért, milyen alapon, lehetséges, hogy a kis rabbi (Frenkel) [Frenkel Jenő (Tasnád, 1902 – Izrael, 1989). Tízgyermekes erdélyi ortodox család kilencedik gyermeke volt. Apja halála után, 1916-ban a család Budapestre költözött. Frenkel Jenő a budapesti Rabbiképzőben tanult, és a bölcsészkaron doktorált filozófiából. 1926-ban kezdte meg működését Szegeden, Löw Immánuel mellett. Az ifjúság nevelését tartotta fő feladatának, 1927-ben ifjúsági könyvtárat alapított, majd zsidó cserkészcsapatot, ifjúsági önképzőkört hozott létre. 1934–39 között Zsidó Ifjúsági Könyvtár néven havonta megjelenő újságot szerkesztett. Szegedi működésétől kezdve minden évben Herzl emlékünnepélyt tartott a nagyzsinagógában. 1942-ben Löw Immánuel javaslatára főrabbi címet kapott. 1944-ben a Löw és a Frenkel család az úgynevezett Kasztner-vonat utasai közé került, s a többiekkel együtt először Bergen-Belsenbe, majd Svájcba került. (A 91. évében lévő Löw Immánuel főrabbi szervezete nem bírta a megpróbáltatásokat. A főrabbi Budapesten, a zsidó kórházban halt meg.) A felszabadulás után Frenkel gyermekei alijáztak Palesztinába, ő maga azonban hazatért maradék híveihez. 1945 szeptemberében a szegedi népügyészség az SS hatóságaival való együttműködés vádjával vizsgálatot indított többet között Frenkel Jenő és dr. Löw Lipót ellen (őt le

is tartóztatták). Bár a vizsgálatokat beszüntették, és a vádat törölték, a főrabbit a bizalmatlanság légköre vette körül. 1948 végén fia és lánya Izraelben az arabok fogságába került. A főrabbi feleségével együtt azonnal Izraelbe ment, és gyermekei kiszabadulását követően már nem tért vissza Magyarországra (Markovits Zsolt cikke nyomán). – A szerk.]. Ő mindenekelőtt a zsidó iskola tanulóit meg az árvaházi gyerekeket próbálta menteni, akiknek a nagy része túl is élte a soát. Aztán voltak sokan, akik már nem bírták a szörnyű körülményeket, és azt mondták, inkább már mennének, csak kikerüljenek onnan. Ezek aztán be is kerültek az első transzportba, amelyik egyenesen Auschwitzba ment. Ebbe került bele az unokatestvérem is, akinek pár hónapos kisbabája volt, aztán apám két testvére, sógora, több unokatestvére. Egyik sem jött vissza. [Randolph L. Braham könyvében a következők olvashatók a listákról: „...június 20-án ... Argermayer SS-Hauptsturmführer megjelent a gettó kapujában, hívatta dr. Löw Lipótot, dr. Frenkel Jenőt, Kertész Ernőt, dr. Silberstein Adolfot és dr. Radó Józsefet, s átadott nekik egy levelet, melyet Szilágyi Ernő, a [Kasztner vezetése alatt álló:] Mentőbizottság (Vaada) egyik vezető tagja írt. A német nyelvű levélben Szilágyi arra kérte őket, hogy válasszanak ki 3000 zsidót a gettó lakosai közül, elsőbbséget adva a következőknek: – sokgyerekes családok; – munkaszolgálatosok családjai; – prominens zsidók hozzátartozói. A levélhez csatolták a szegedi gettóban lévő 160 prominens zsidó névsorát, melyet Budapesten állítottak össze. ... Június 21-én Argermayer a különleges transzportba beválasztandó zsidók számát 2400-ra csökkentette azzal, hogy a fele szegedi legyen, a másik fele pedig a szegedi gettóban lévő többi zsidó közül kerüljön ki. Kikötötte továbbá, hogy a neves személyiségeken kívül a listán elsősorban 12 évesnél fiatalabb gyerekek és 50 évesnél idősebb felnőttek szerepeljenek. ... Végül a szegedi bevagonírozási központból Strasshofba vitt zsidók száma meghaladta az 5000-ret. ... 66 prominens zsidót a Kasztner-féle különleges csoportba válogattak be...” (Randolph L. Braham: A magyar Holocaust, II., 59. oldal, Budapest, Gondolat /Wilmington, Blackburn Inc. é. n. /1981/). – A szerk.]

Miután elvitték az első csoportot, a többiekből megint összeállítottak egy listát. Ebből is kitelt egy vagon. Másnap vagy harmadnap megint csináltak egy csoportot, és aki listán volt, az maradt ott a téglagyárban. Apám mindig azt mondta, nem megyünk mi tovább, hátha jönnek a partizánok! A férjemék családja elment a második transzporttal, el is jutottak Miskolcig, de szerencsére lebombázták a síneket, és így őket Strasshofba vitték. Mi pedig, ebben volt anyám, nagyanyám, anyám testvérei, már egyenesen Strasshofba kerültünk. Körülbelül egy hétig tartott az út. Valahogy nem emlékszem arra, hogy bírtuk a vagonban, csak arra, hogy összezsúfolódva ültünk. Az egyetlen emlékem, hogy egy tizenhat év körüli fiú mindig azt mondta, hogy Editkének húzzák fel a lábát, mert akkor ki tudom nyújtani az enyémet.

Strasshofban nem maradtunk sokáig, talán egy hétig. Ez csak egy gyűjtőhely volt. Innen bevittek bennünket Bécsbe, a Rothschild menedékházba, ahol háromemeletes priccsek voltak. Itt mindent, amink még volt, elloptak tőlünk. Hogy kik, azt nem tudom, de éjszaka még a cipőmet is ellopták. Aztán úgy lett cipőm, hogy a nagynénim, akinek sikerült egy fogpasztában pénzt kihozni, valakitől vett nekem. Aztán mikor az leszakadt, akkor kaptunk papucsot.

Ebben a menedékházban különlegesen jó helyzetben voltunk valahogy. A családok együtt maradhattak, és hihetetlen: a két nagymama, a nagymamánk két sógora, a feleségeik, az unokáik, még a nagymama testvérének a fia is velünk volt, voltunk vagy harmincan. Összeálltunk, és így együtt vittek el bennünket egy céghez dolgozni. A cég neve Mörtinger volt [„Mörtinger & Tades” – építkezési vállalkozás, romeltakarítást is végeztek; a cég székhelye Bécs 21. kerületében,

Florisdorfban volt. – A szerk. J. Semmi többet nem tudok róla.

Egyébként Bécsben egy iskolában laktunk, a huszonegyedik kerületben, Florisdorfban. A szegedi csoport két tantermet foglalt el emeletes ágyakkal. Vaskályhában fűtöttünk, azon is süttöttük a krumplit, ha éppen tudtunk lopni. Megjegyzem, hogy ebben az iskolában/lágerben több száz debreceni zsidó is volt. Később egy gázgyárba jártunk dolgozni, ahol salaktéglákat csináltunk. Én is feliratkoztam munkásnak, hogy az anyám mellett maradjak. Az anyám gépnél dolgozott, mi, gyerekek voltunk egypáran, rakodtuk a deszkákat, ezt, azt, amazt. Sokat kellett dolgozni, korán keltünk, még sötétben, és sötétben mentünk vissza. Eléggé hajtottak minket, de a munkavezető civil volt, és az nem volt hajcsár. Két ember felügyelt minket, az egyiket Macheknak hívták, mondták is, hogy örökké hálásak leszünk nekik, mert ők rendes emberek. Valóban nem bántalmaztak minket, az egész idő alatt egyetlen pofonra emlékszem. Amíg az iskolában voltunk elszállásolva, addig egy héten egyszer még meleg víz is volt.

Ebédet úgy kaptunk a gázgyárban, hogy egy nő főzött közülünk. Akik nem jártak dolgozni, a nagymama meg még egypáran, gyerekek, öregek, azoknak a lágerbe vitték el az ételt. Reggelire kávé meg kenyeret kaptunk. Vacsorára margarint meg úgynevezett Hitler-szalonnát, ez egy szörnyű ízű, keményre készített gyümölcsíz volt. Én azóta sem tudok margarint enni. Ezt mindig a szobaparancsnok vágta szét egyformára, és osztotta ki. Ez azt jelentette, hogy nem éhezünk annyira. Sikerült sokat lopni, különösen a romeltakarításkor, mert ott lehetett mindenféle ennivalót is találni. Meg amink még maradt, azt eladtuk az osztrákoknak, leginkább krumpliért, répáért.

A bombázások ideje alatt az iskola pincéjében voltunk. Egy alkalommal a földszinti ablakon beesett egy gyújtóbomba. Borzasztó volt, még az élő fák is égtek, mikor jöttünk kifelé. Miután leégett ez a hely, ahol el voltunk szállásolva, átvittek minket ismét egy iskolaépületbe. Ez már 1944 tele volt, és itt jóval többen voltunk összezsúfolva, legalább hét-nyolcszáz ember. Innen már csak romeltakarításra vittek bennünket, nem a gázgyárba.

Kora tavasszal már közvetlenül éreztük a háborút, az épületet is lebombázták, így a pincébe húzódtunk le. Volt köztünk egy építész mérnök, aki azt mondta, hogy ennek a pincének olyan boltíve van, hogy mindent kibír. Ekkor már nem sokat törődtek velünk. Valahonnan küldtek időnként ennivalót, de többnyire loptunk meg koldultunk. Felejtethetetlen volt, amikor anyámék találtak valahol lisztet, de az homokkal keveredett. Ennek ellenére csináltak belőle gombócot, s azt ettük. Aztán apám néha tudott suszterkedni az osztrákok részére, azért is kapott valami ennivalót meg pénzt is. Egyébként ekkor már szabadon mászkáltunk. Apám tökéletesen tudott németül, tudott kommunikálni a bécsiekkel. Még a romeltakarítás idején felkereste az egyik volt üzletfelét, aki ruhát meg sárgarépát küldött nekünk. Még olyan is volt, hogy bementünk egy kocsmába, és ott vettünk krumplit.

Aztán egyszer úgy volt, hogy továbbvisznek minket Linzbe, de apám kijelentette, hogy nem megyünk. Eddigre már nem volt nagy rend. Visszamentünk a kiégett iskola pincéjébe, itt legalább meleg volt, mert még parázslott minden. Tíz napot voltunk itt, míg végül 1945. április nyolcadikán felszabadultunk. Ezt úgy éltük meg, hogy egyszer csak halljuk, amint egy férfi a vészkijáratnál kiabál, hogy itt vannak az oroszok, jöjjenek föl a pincéből. Létrán másztunk ki, még a nagymamák is sietve másztak fel. Apám, aki tudott oroszul, mindjárt elment hozzájuk ennivalót meg ruhát kérni. Kenyeret meg vaját adtak, de ruhát nem. Arra azt mondták, menj és lopj, nézd, minden üzlet nyitva. Hát apám lopott is nekünk ruhaneműt. Aztán apám még tolmácsolt az oroszok és

vasútépítő munkások között, kapott igazolást, úgyhogy nem esett bántódása.

Ekkorra már nagyon rossz fizikai állapotban voltunk. Anyám különösen le volt robbanva, mert ő nagyon nehezen bírta azokat a szörnyű ennivalókat megenni. Én meg beteg lettem, kanyarós, szörnyű állapotban voltam, gyakran még az eszméletemet is elvesztettem. Voltak furcsa dolgok is a deportálásunk során. Működött egy zsidó kórház Bécsben, ahol volt egy Neumann nevezetű zsidó orvos (lehet, hogy nem volt teljesen zsidó), és néha küldtek gyógyszert is. A másik dolog, hogy a férjem édesapja és nagyapja szintén ott volt Bécsben, és ott is pusztultak el, de megjelölték a sírjukat, és most már a bécsi zsidó temetőben vannak eltemetve. Az pedig egy csoda, hogy velem együtt a szüleim, anyai nagymamám és mind a hat lánya, a férjek és gyerekek is túléltek ezt a bécsi deportálást.

Miután egy kicsit összeszedtük magunkat, útnak indultunk gyalog. Bécsből Sopronig gyalog tettük meg az utat. A nagymamát meg a kis holminkat rátettük egy kiskocsira, amit nem tudom, honnan szereztünk, és húztuk magunk után. Azt tudom, hogy apámat nagyon bántotta, hogy nem a postától elvett akkumulátoros kocsit hoztuk el, mert húzni azután is lehetett volna, ha kimerül az akkumulátor, és akkor nem egész úton kellett volna húzni.

Sopronban valakik fogadtak bennünket, azt hiszem, a Joint. Itt kaptunk enni, megmosakodhattunk, majd vonatra tettek, és így indultunk hazafelé. Soprontól Pestig valami eszelős volt az út, napokig tartott. Mivel csukott kocsiban voltunk, valakik mindig be akartak szállni, de apám mindig közölte, hogy tífuszosok vannak benn. Még az oroszoknak is ezt mondta, mivel ugye tudott oroszul. Végül elég tűrhető körülmények között megérkeztünk Pestre. Ez április végén, huszonkilencedikén vagy harmincadikán lehetett. Valószínűleg vagy a Keletibe, vagy Kelenföldre érkeztünk, mert utána gyalog mentünk át a Nyugatiba, ahonnan Szegedre megy a vonat. Erre nem emlékszem pontosan, mert akkor még nem ismertem Pestet.

Szegeden azok a munkaszolgálatosok vártak bennünket, akik már előbb visszaértek, leginkább Borból [lásd: bori rézbányák]. Először is elvittek a fertőtlenítőbe, majd enni adtak, és valami kartotékon megnézték, vár-e valaki minket. Kiderült, hogy az unokatestvéremék vártak. Ugyanis az unokatestvérem férje nem volt zsidó, és ennek következtében neki valahogy sikerült Szegeden átvészelnie. Ők tehát vártak, és odamentünk hozzájuk. Úgy néztünk ki, hogy meg sem ismertek minket. Ott laktunk egy ideig. Én nem sokáig, mert engem elvittek Temesvárra a nagynénémhez. A másik nagynéném, a férje és a két gyerekük, akikkel együtt jöttünk haza, szintén jöttek. Itt egy tisztes Joint-segélyt kaptunk, amit később hazahoztam, és nagyban hozzájárult az akkori megélhetésünkhöz. Amikor megérkeztünk, a saját lakásunkba be sem tudtunk menni. Később végigjártuk azokat az ismerősöket, akikről tudtuk, hogy rendesek voltak, és akik örültek, hogy visszajöttünk.

Amíg Temesváron voltam, ahol feltápláltak, anyámék vissza tudtak költözni a saját lakásunkba. Azt nem tudom, hogyan sikerült visszaszerezni. Nem sokkal ezután már kezdődött is a tanítás. Akkor voltam első gimnazista [Ebben az időben – 1945–48 között, az iskolák államosításáig – még nyolcosztályos gimnáziumok voltak. Az iskolák államosítását 1948. június 16-án fogadta el az országgyűlés (1948: XXXIII. tc. az egyházi és magániskolák államosításáról – 6505 iskola került állami kézbe /5437 általános és népiskola, 98 tanítóképző és líceum, 113 gimnázium stb./). Megváltoztatták az oktatás szerkezetét is: a hatosztályos elemi oktatást a nyolcosztályos, a nyolcosztályos középiskolai rendszert a négyosztályos váltotta fel. – A szerk.], és a Szent Erzsébet

gimnáziumba mentem (most Tömörkény). A következő tanévben, 1946/47-ben megnyílt a zsidó iskola, és akkor átmentem oda. Ide jártak azok, akikkel együtt jártam korábban, meg olyanok is, akik Pestről Szegedre költöztek. Nem éreztem itt jól magamat, mert hiányoztak a régi barátóim, így aztán pár nap múlva visszamentem az állami iskolába.

Miután hazajöttünk a deportálásból, nagyon nehéz körülmények között éltünk. Az enivaló nagyon kevés volt, a Joint segített valamennyit. Apám, annak ellenére, hogy életében nem csinálta, elkezdett cipőt sarkalni, talpalni. Persze úgy is nézett ki. De ezért kapott babot vagy kukoricalisztet meg más élelmet, ami akkor nagyon jól jött. A hozzávaló anyagot pedig úgy szedte össze, hogy a gettóban rengeteg fél pár cipő maradt, azt valaki zsákokba gyűjtötte és ő ehhez hozzájutott. Mivel a szomszédunkban volt egy tehén, cipősarkalás fejében hozzájutottunk friss tejhez is. 1946-ra, amikor a forint bejött [lásd: a forint bevezetése], sikerült a kis üzemét is beindítani. Vettek egypár gépet, présgépet, stancológépet [A stancgép cipőipari gépi bőrvágó eszköz. – A szerk.]. Anyám besegített. Közben megvették az apai nagynénémétől a nagymama öreg házát, amiben több félkomfortos lakás volt (két lakáshoz volt egy közös vécé), és ott hozta létre apám az üzemet. Persze ez nem volt egy nagy üzem. Apám csak szabott, a felsőrészkészítők otthon csinálták meg a felsőrészeket, és nálunk, a műhelyben csinálták készre a cipőt. Ebben az időben már hozzá lehetett jutni anyaghoz is, ez körülbelül 1947–48-ban volt. Apám feljárt Pestre, bélésanyagot például a Goldberger cégtől vett, úgynevezett kilós árut. Ebből válogattunk ki magunknak ruhára valót is, amit aztán az unokatestvérem varrt meg. Így aztán gyönyörű ruhákban jártunk.

A kész cipőket, azaz a mintadarabokat úgynevezett utazók vitték el a kereskedőkhöz [Az „utazó ügynökök” nem álltak megbízójuk alkalmazásában, hanem önállóan működtek, sokszor több céget is képviselve. – A szerk.]. A nagyobb gyáraknak egyedi utazóik voltak, a kisebb gyártók pedig öten-hatan összefogtak, és megbízást adtak egy-egy utazónak. Amikor az utazó összeszedte a rendeléseket, az árut postán küldték el a kereskedőknek. Ebből tisztességesen meg tudtunk élni, de vagyont nem tudtunk gyűjteni. Apám minden pénzét a házba ölte, mert a nagynénémet, aki elköltözött a házból, ki kellett fizetni. Aztán 1949-ben az üzem tönkrement az adómegszorítások meg foglaltások miatt. Ugyanis olyan adókat róttak ki rá, amit már nem bírt fizetni, ezért lefoglalták a gépeket. A házat pedig, amit oly keservesen vett meg, amibe beleölte minden pénzét, államosították [lásd: államosítás Magyarországon]. Erre azért került sor, mert bár sokan laktunk ott, két unokatestvérem családotól meg mi, egy ingatlannak számított, és nem jutott eszünkbe, hogy felosszuk több ingatlanra. Az apám ilyen dolgokkal nem foglalkozott, őt egyedül az érdekelte, hogy az apai házat megszerezze. Ez nála egy lelki kényszer volt, hiszen ezek sokkal rosszabb lakások voltak, mint ahol korábban laktunk. Aztán mire megszerezte, el is vesztette. Mi továbbra is ott laktunk mint bérlők.

Ezek után apám elment a cipőboltba eladónak. 1957-ben, hetvenkét évesen ment nyugdíjba, de három hónap múlva meghalt. Többször volt infarktusa, súlyos beteg volt, és abban az időben még nem voltak megfelelő gyógyszerek, egyedül a Nitromin tableta, ami a görcsöt oldotta.

Az alsó négy gimnázium után vegyipari technikumba szerettem volna menni, de mivel „egyéb” származású voltam, nem vettek fel [A technikumokat az 1950. évi 40. számú törvényerejű rendelet hozta létre, elsősorban az állami nagyvállalatok számára képeztek szakembereket. A képzés befejezése után a tanulók érettségi-képesítő vizsgát tehettek, és a szakiránynak megfelelő technikus oklevelet szerezhettek, amely felsőfokú továbbtanulásra, művezetői beosztásra,

valamint szakmunkás munkakörök betöltésére jogosított. A középfokú technikumok az 1969/1970. tanévtől kezdve részben szakközépiskolákká, részben felsőfokú technikumokká alakultak át (Pedagógiai Lexikon, Budapest, 1997.); a felsőoktatásban a származás szerinti diszkriminációt az MSZMP KB Politikai Bizottságának egy 1963. április 2-án kelt határozata szüntette meg. Egyébként – ha hivatalosan nem is – de informálisan működött származás szerinti kategorizáció a középiskolák esetében is. Sok más között az „egyéb” származás is (ide sorolták többek között a kereskedő szülők gyermekeit vagy például a háború előtt magántisztviselő szülők gyermekeit is) továbbtanulást vagy a kívánt irányban/intézményben továbbtanulást nehezítő vagy megakadályozó tényező volt. – A szerk.]. Választhattam a tanítóképző és a gimnázium között, és végül a tanítónőképzőbe mentem. Érdekes, hogy mennyire fölnőttek voltunk. El se jött velem senki, csak otthon megbeszéltük, hogy majd keresek valamilyen iskolát. Végül a tanítóképzőt választottam. Oda jártam négy évet, és nagyon utáltam. Főleg azért, mert rengeteg olyan tantárgy volt, mint ének, torna, kézimunka. Itt aztán csak leérettségiztem, nem képesítőttem, mert nem akartam tanító néni lenni. Bár kitűnően érettségiztem, nem akartam egyetemre menni, csak az volt a célom, hogy egyrészt matekot taníthassak, és minél előbb végezzek, mert akkor apám már elég idős volt. Ezért mentem a főiskolára, matek-fizika szakra, mert ez csak három éves volt. Ide egyből fölvettem, itt nem volt probléma az egyéb származás. Itt jelesen végeztem.

Zsidó barátaim nemigen voltak, mert a tanítóképző nem volt a zsidók között népszerű. Bár nem voltam vallásos, külön hittanra jártam, majdnem az érettségiig. Sőt még a főiskola alatt is rendszeresen eljártam Schindler rabbihoz, akit nagyon tiszteltem, mert rengeteget tudtam tőle tanulni, nagyon intelligens ember volt, és a főiskola számomra nem volt megerőltető, volt rá időm. Egyébként ugyanekkor tagja voltam a városi DISZ-bizottságnak is, volt valamilyen funkcióm is, azt hiszem, kulturális téren tevékenykedtem, meg az iskolában voltam osztálytitkár. A két dolog nem zavarta nálam egymást. Sok mindent csináltam, mert – mint említettem –, nekem nem volt nehéz a főiskola, rengeteg szabadidőm volt.

A főiskola harmadik évének vége felé ezek a külön elfoglaltságok lassan megszűntek, mert abban az időben ismerkedtem meg a férjemmel. Egy távolabbi rokonunk révén ismerkedtünk meg, ahol ő egy ideig diákként lakott. Megismerkedtünk, és azóta is együtt vagyunk. 1951-ben ismerkedtünk meg, és 1955-ben házasodtunk össze. Ekkor halt meg a nagymamám [1953], és megkaptuk az ő lakrészét. A férjem ekkor katona volt. Később, amikor már dolgoztam, a férjem szülőfalujában megkaptuk az anyósom egyik házát, és oda költöztünk.

1956. július harmincadikán fejeztem be a főiskolát. Diplomakiosztó ünnepség nem volt, a diplomát valamikor októberben küldték ki postán. Abban az időben az állásokat tanulmányi eredmény szerint osztották ki. Nekem szerencsém volt, mert a két kitűnő tanulót, akik Békés megyeiek voltak, elhelyezték a lakóhelyükön, mi, akik jelesen végeztünk, és szegediek voltunk, ott maradhattunk. De végül anyósom, aki Szegedtől tizenkét kilométerre egy faluban élt – a férjem ott született –, rábeszélte, menjek az ottani iskolába tanítani. Ezt el is vállaltam.

1956 augusztusában megszületett a lányom. Akkor csak három hónapos szülési szabadság járt a nőknek, úgyhogy novemberben elkezdtem matematikát és fizikát tanítani. A matekot nagyon szerettem, a fizikát kevésbé, de hát természetesen azt is rendesen csináltam. Egyébként egész pályafutásom alatt ott tanítottam. Amíg a gyerek pici volt, egy ideig az anyósom vigyázott rá. Reggel odavittem, és amikor végeztem, mentem érte. Később falubeli fiatal lányokat fogadtam fel,

hogy vigyázzanak a gyerekekre. Abban az időben nagy volt falun a munkanélküliség, örültek, hogy dolgozhattak. Kétéves korában azután beadtam az óvodába. A férjem hol Szegeden, hol ebben a faluban dolgozott könyvelőként, de ő is itt lakott velünk.

1956-ban elmehettünk volna, a férjem bátyja kapacitált, hogy menjünk el Izraelbe, de egyrészt a kislányom még pólyás volt, ezenkívül meg sok volt az öreg a családban (anyósom a bátyjával kettesben a faluban, anyámék Szegeden, idősek voltak már a nagynéném, akik mind rám támaszkodtak), nagyon sajnáltuk volna itt hagyni őket. Az unokabátyám, aki alezredes volt, odajött hozzánk 1956 vége felé, nálunk volt három-négy napig, végül elment. A férjem unokatestvére Jugoszláviába akart menni, de őt elfogták, és öt évet ült emiatt [Mivel a Nyugatra szóló magánútlevél beszerzése az 1970-es évekig körülményes volt, és nem is kapott mindenki, aki útlevélért folyamodott, voltak, akik disszidálási szándékkal Jugoszláviába utaztak, és onnan átszöktek Olaszországba. Lásd még: disszidálás; kék útlevél; utazás külföldre 1945 után. – A szerk.]. Később aztán már soha nem merült fel, hogy elmenjünk. A temesvári nagynénim, akihez a háború után elvittek, még 1948-ban alijázott Izraelbe, később egy unokatestvérem is, akit aztán 1957-ben a húga meg az édesanyja is követett. Nincs is több rokonom külföldön

A háború után benne voltam a MADISZ-ban, jópofa dolog volt. Volt olyan kék ingünk, amit ha vasaltunk, piros lett. Később a KISZ-be már nem léptem be, akkor már dolgoztam, gyerekeim voltak. A pártba valamikor az 1970-es években léptem be, mert többször szóltak az iskolában. Úgy gondoltam, ha annyira kell nekik a pénzem, hát belépek. A politika nem érdekelt, a jó vicceket meghallgattam, továbbadtam, ennyi. Az iskolai úttörőmunkát viszont nagyon szerettem. Sokat dolgoztam itt, mert a gyerekekkel sokféle programot csináltunk, színdarabokat rendeztünk, kirándultunk stb. A pártban is mindig azt mondtam, hogy ezt tekintem pártmunkának. Ebbeli tevékenységem nagyon sokat segített az osztálynak, a közösségnek, a gyerekek nagyon szerették. Még most is, ha elmegyek osztálytalálkozókra, a huszonöt meg negyvenévesek arról beszélnek, milyen jó volt, amikor iskola után össze tudtunk jönni egy kicsit.

Egyébként osztályfőnök is voltam, hat-hét osztályt vezettem végig. Ifjúsági felelős is voltam. Az ilyen jellegű munkát abban az időben még ingyen, társadalmi munkában végeztük. Nagyon szerettem tanítani, szerettem az iskolát. Egyébként nem éltünk különösebb úgynevezett társadalmi életet. Voltak barátaink, akikkel összejöttünk időnként, de ezen túl semmi.

1960-ban született a fiam. Neki sem adtunk zsidó nevet. Egyáltalán, továbbra sem voltunk vallásosak, persze a nagyünnepekkor elmentünk a templomba, böjtöltünk. A karácsonyt sem ünnepeltük, legfeljebb elmentünk látogatóba ahhoz a nagynénémhez, akinek nem zsidó volt a férje.

A gyerekek a nyolc általánost abban az iskolában végezték el, ahol tanítottam. A lányomnak nem, csak a fiamnak voltam osztályfőnöke. A fiam szerint szigorú voltam, de igazságtalan, mert egyszer egymás után két alkalommal feleltettem őt. Még ma is emlegeti. Egyébként könnyen tanuló, rendes gyerekek voltak, nem kellett velük otthon foglalkozni. Gimnáziumba már Szegeden jártak. A lányom ugyanabba, ahol én kezdtem a gimnáziumot, a fiam egy másikba járt, a Radnótiba, mert ahová a lányom járt, oda nem járhattak a fiúk, csak angol tagozatra, és ő nem akart nyelvet tanulni.

Mindkét gyerekem a szegedi orvosi egyetemre járt, és mind a ketten fogorvosok lettek. A lányom Budapesten dolgozik, a fiam Kiskunlacházán. A felesége ott házi orvos. Mindketten házasok, a lányom férje zsidó, a fiam felesége nem, de ez nem okoz semmi problémát a családban. Van négy unokám, két lány és két fiú. A lányom nagyobbik lánya szintén orvos, a kisebbik gimnáziumba jár még, a Lauderbe. A fiam nagyobbik fia orvostanhallgató, a kisebbik szintén még gimnáziumba jár. A kisebbek is fogorvosok akarnak lenni.

Izraelben sajnos nem voltunk. 1948-ban, mikor Izrael létrejött, még gyerek voltam, nem emlékszem, milyen hatással volt rám, illetve hogy volt-e valamilyen hatással. A későbbi háborúkat viszont már nehezen éltük meg, mert már volt kiért aggódni [lásd: hatnapos háború; 1973-as arab-izraeli háború]. Úgynevezett ellenzékiek sem voltunk. Nem olvastuk a szamizdatokat, nem foglalkoztunk ilyesmivel. Az egyetlen, hogy a férjem nagybátyja annak idején rendszeresen hallgatta a Szabad Európát meg a londoni adásokat.

Ami a rendszerváltást illeti, arról annyit, hogy most nagyon boldog vagyok, hogy nem vagyok ott, ahol voltam, és itt vagyok, Pesten. Mert itt legalább nem nézem a pofáját annak, aki a legnagyobb kommunista volt, most meg a legzöldebb, legkékebb meg -narancssárgább. Azt tudom például – mert szoktunk a faluból beszélni ezzel-azzal –, hogy egy-kettő megmaradt kommunistának meg munkáspártinak, amilyen tényleg volt. De aztán nagyon sok színeváltott, köpönyeget forgatott ember lett ott is. Azelőtt zöld köpenye volt, aztán piros, most megint zöld. Én ezt úgy éltem meg, hogy hányingert kapok attól, aki forgatja a köpönyegét. És legjobb csöndesen éldegélni.

Pestre húsz évvel ezelőtt költöztünk fel, amikor nyugdíjba mentem. Tudniillik nagyon beteg voltam, lisztérzékeny lettem, amitől leromlott a szervezetem, ezért a lányom kérte, jöjjünk fel, legyünk itt vele, itt legalább tud nekünk segíteni, ha valami baj van. Megtörtént, hogy éppen lakásnézőben voltunk Pesten, és a férjem egyedül indult vissza. Útközben infarktust kapott, szerencsére nem végzetest, mire egyenest bement [Kiskun]Félegyházán a kórházba, ahol ismerték, mert mindkét gyerekem dolgozott ott korábban, és az orvos már nem is engedte továbbmenni. Szerencsére szépen rendbejött. Ezek után őt is leszálalékolták.

A hitközséggel vagy más zsidó szervezettel nincs kapcsolatunk. A férjem nyolc évig még dolgozott a hitközségnél, jár nekünk az „Új Élet”. Ünnepekkor mindig elmegyünk a templomba, a vejem a tizenegyedik kerületi templom rasekolja.

Természetesen mi is kapunk kárpótlást, kapunk az ausztriai deportálásért is, ezekkel együtt nincs anyagi gondunk, tisztességesen meg tudunk élni. Az a bizonyos svájci biztosításunk nem volt.

Külföldön először Pozsonyban voltam egy szakszervezeti hajókiránduláson. Aztán csak az NDK-ban meg Jugoszláviában voltunk, és a huszonötödik házassági évfordulónkon Leningrádban, a fehér éjszakák idején. Nagyon sok szép helyen jártunk, de nyugati országban nem. Most már az én nagyon bonyolult diétám miatt nem tudunk utazni. Évente általában kétszer Gyulára megyünk, mert ott vettünk egy másfél szobás lakrészét. Nagyon szeretünk ott lenni.

1964-ben vettük az első kocsinkat, ami egy Trabant volt, azzal mentünk mindenfelé [1965-ben 83 ezer, 1966-ban 100 ezer gépkocsi volt magántulajdonban, azaz minden 122., ill. 102. magyar állampolgárra jutott egy személyautó. Márka szerint Trabantból futott a legtöbb, utána következett a Wartburg, de „be lehetett fizetni” Skodára és Moszkvicsra is. Lásd még: autóellátottság

Magyarországon 1950–1990. – A szerk.]. Bejártuk először az országot gyerekestől, mindig kempingeztünk. Aztán szerencsénk volt, mert az anyósom egy autónyeremény-betétkönyvvel nyert egy Wartburgot. Sok évig azzal jártunk, majd vettünk egy Zsigulit, majd amikor már csak ketten mentünk, vettünk egy kis Polskit. Jelenleg Skodánk van.

Hogy mikor ért véget számomra a háború? 1945. május nyolcadikán, amikor visszaérkeztünk Szegedre. Az oroszok sapkájukat dobálva ünnepeltek, és amikor megláttak engem, felkaptak és feldobtak a levegőbe. Én akkor nagyon boldog voltam. De azóta nagyon gyakran álmodom a szörnyűségekről, sokszor jut eszembe mindaz, amit átéltem. Szóval nem tudom. Erre nem lehet válaszolni. Mindaz, amit átéltem, feldolgozhatatlan és kitörölhetetlen az emlékezetemből.